

EVLIYA ÇELEBİ'NİN LOGOSFERİK MEKÂNLARI

Orijinal ismi Tarih-i Seyyâh olan Evliya Çelebi Seyahatnâmesi; bir Osmanlı aydını olarak değerlendirebileceğimiz Evliya Çelebi'nin 40 yıldan fazla süren, bugünkü fiziki coğrafya özelinde 35 farklı ülkede gerçekleştirmiş olduğu seyahatlerin ve edindiği deneyimin metinsel arayüzdeki temsilini sunar. 1630 tarihinde İstanbul'da başlayan yolculuk serüveni, 1673 tarihinde Kahire'de nihayetlenir. Evliya Çelebi, *kıylden kâle* ¹ deyimini aracılığıyla, deneyimlemiş olduğu mekânları kaleme almaktaki amacının gördüklerini, duyduklarını ve yaşadıklarını sözde bırakmayarak metinleştirmek olduğunu vurgular. 17.yy Osmanlı Dünyası bağlamında değerlendirildiğinde, sözlü kültür döneminin öznesi durumundaki Evliya Çelebi; karşısında bir insan topluluğu varmışçasına deneyimlerini *kalemle anlatır*.² *Magnum opus* olarak değerlendirilebilecek 4100 sayfadan mürekkep Seyahatnâme; Evliya Çelebi'nin karşı konulmaz yazma ve seyahat etme eylemlerinin otobiyografik ürünü olarak yorumlanabilir. Kahire'de 1670'li yılların sonunda kaleme alındıktan yaklaşık 60 sene sonra İstanbul kütüphanelerine ulaşabilen Seyahatnâme, ancak 1843 tarihinde *Müntehabât-ı Evliyâ Çelebi* adıyla, 1.Ciltten kısmi alıntılardan oluşacak şekilde 140 sayfalık küçük bir kitap olarak yayınlanır. Osmanlı döneminde çeşitli sebeplerden dolayı basılamayan Seyahatnâme'nin günümüz Türkçesiyle tam metin olarak yayınlanması ancak 2011 yılında tamamlanabilir.³

Kültürel gerçeklik, Dünya gerçekliği

Tasvir edilen mekânın dünya gerçekliğine ait nesnel hali ile, Evliya Çelebi'nin deneyimlediği kentsel ve mimari mekânları idealize ederek betimleme hali arasında gözlemlenen farklılıklar, Seyahatnâme'nin nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusunda görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Seyahatnâme'nin kaleme alındığı dönem epistemisinin irdelenmesi; metne karşı mesafeli duruşu sorgulayacak değerli bilgiler sunar. Kültürel gerçeğin dünya gerçeğinden ayrı tutulmadığı bir dönemin edebi verimi olarak Seyahatnâme, varolan mekân ile kurmaca mekânın zaman zaman bir arada betimlendiği bir metin sunar. Batı Epistemisi'nin nesneyi ve mekânı dünya gerçekliği özelinde değerlendirme, deneylere tutma ve temsil etme edimine karşı; Doğu Epistemisi'nin bir parçası halindeki Osmanlı düşünce yapısı, nesneyi kültürel gerçeklik aracılığıyla yorumlar. Kültürel gerçeklik, nesne, özne ve mekâna karşı sembolik yaklaşımı öngörür. *Gösterilen* konumunda temsili gerçekleştirilen şey, nicelden ziyade nitel özellikleri aracılığıyla betimlenir. Minyatür sanatında ölçek, perspektif ve renk kullanımına dair stilizasyon; kilim, halı gibi dokuma ürünleri yüzeylerinde kullanılan desenleştirilmiş doğa motifleri; edebiyatta anonimleştirilen *kirpikleri ok ok* sevgili, Osmanlı düşünce yapısı ve bakış açısının bazı temsil örnekleri olarak yorumlanabilir. Evliya Çelebi'nin nesneye ve mekâna dair tasvirlerinde de koşut olarak dile getirilen fiziksel özellikler sembolik nitelik gösterir ve empirik gerçeklikten uzaklaşılır.⁴ Mekâna ve yakın çevresinde bulunan nesnelere ilişkin oluşturduğu betimlemelerde sözcükler övgü amacıyla kullanılır ve tanımladığı nesneyi sembolik şekilde karakterize eder. Mekânı salt dünya gerçekliği haliyle betimlemeyen Evliya

Çelebi, kültürel gerçeklik özelinde mekânı kullanan öznelere anlatılarına dahil eder ve mekânı fiziksel hali haricinde özneye kurduğu ilişki üzerinden tasvir eder. Seyahatnâme’de kültüre / dile ait olan ile dünyaya / doğaya ait olan arasında bir ayrım belirir; Evliya Çelebi kültürel gerçeği dünya gerçeğine hâkim kılar.⁵

Logosferik mekân

Evliya Çelebi’nin deneyimlediği, ancak betimlemelerinde mekânın dünya gerçekliği ile kültürel gerçekliğini dil olanaklarıyla kurmacalaştırma durumu, logosferik mekân kavramı aracılığıyla açıklanabilir. Yunanca kökenli *logos* (us, söz) ve *sphere* (evren) kelimelerinden türetilen Logosfer, dil dünyası anlamına gelir. Logosfer; dile ait olan, dil içinde gerçeklik kazanan ve kendi bağlamını kuran yazınsal uzamı tanımlar. Özneler arası iletişimi sağlayan dil, kelimeler aracılığıyla anlam oluşturur ve insanoğlunun yaşadığı her yerde anlam bulur.⁶ Mekân (*topos*) ve dil (*logos*) birbirleriyle temas yüzeyi bulunan, birbirlerine koşut bölgeleri tanımlar.⁷ Mekân aracılığıyla dünyadaki varoluşunu koordinat düzleminde tanımlayarak kendisini konumlandıran insanoğlu, sahip olduğu dil sayesinde zihinsel varoluşunu gerçekleştirir. Dil; mekânın tanımlanmasında öznenin kullandığı bir araç durumundadır ve yazınsal uzamda mekânı temsil etme potansiyeli taşır. Seyahatnâme’de dil, gerek varolan mekânın tasvir edilmesinde gerekse hayali bir mekânın kurmacalaştırılmasında araç olarak değerlendirilir. Evliya Çelebi’nin kelimeler aracılığıyla tasavvur ettiği dil dünyasına dair mekânlar, iki farklı bağlamda ele alınabilir: Evliya’nın kelime türetme sonucu kurguladığı mekânlar ile halk etimolojisi aracılığıyla alternatif isim önerilerinde bulunduğu mekânlar.

David le Breton; mekâna isim vermenin, coğrafyanın kişiselleştirilmesinin ilk adımı olarak görür.⁸ İnsanoğlu bulunduğu, deneyimlediği mekânı adlandırdıkça onu içselleştirir ve ilişki içerisinde bulunur. Evliya Çelebi, öznel bir yaklaşımla, dil dünyası dahilinde, özgün mekânsal adlandırmalarda bulunur. Evliya Çelebi mekânsal betimlemelerinde dili tasavvur ettiği mekânı tanımlamakta bir imkân olarak değerlendirir ve türettiği kelimeler aracılığıyla hayalindeki mekânları tanımlar, kişisel coğrafyasını inşa eder. Evliya Çelebi, mekân tanımlayıcı *-gâh* ve *-istân / -stân* eklerini kelimelerin sonlarına getirerek bulunduğu mekânı, algıladığı ya da olmasını istediği haliyle betimler. Türetmelerde kullandığı *-gâh* eki yer ve zaman bildiren, *-istân / -stân* ise yurt ve ülke anlamına gelen birer son ektir. Seyahatnâme’de Farsça kökenli bu ekler, Türkçe ve Arapça kelime kökleriyle biraraya getirilir ve dil dünyasına ait yeni adlandırmalar sunulur:⁹ *Ziyaretgâh, Şikârgâh, Gurgâh, Yaylagâh, Avgâh, Teferrücgâh, Mesiregâh, Seyrangâh, Arbedagâh, Deyristân, Karistân, Gômistân, Kumistân, Mezbelistân, Sahra-yı hâsılistân, Yörükistân, Hiyâbânistân, Koyağıstân, Dağıstân, Ormanistân, Bezeyistân, Çölistân, Esedistân, Sengistân, Azabistân, Virbalistân, Çayırstân, Zıllistân, Koruyistân, Mezaristân, Pirincistân, Dehlizistân, Ferâh fezâ-yı ahzâristân, Pirincistân, İmaristân, Bahâr u yayistân, Reyhanistân, Maymunistân...*

Evliya Çelebi’nin sadece dil dünyasında varolan bu türetmeleri, sahip olduğu mekânsal deneyimi temsil ederken okurun imge dünyasında yeni açılımlara aracı olur. Okur, ilk defa karşılaştığı bu mekânsal tanımlamalar aracılığıyla Evliya Çelebi’nin deneyimine dair özgün anlamlandırmalarda

bulunur ve seyahatine eşlik eder. Evliya Çelebi, Afrika seyahati sırasında Habeşistan topraklarında Donkolâb menzili öncesinde deneyimlediği coğrafi mekânı Maymunistan Vilâyeti olarak adlandırır: *“Maymunistan Vilâyeti içinde gittik. Dağı, taşı ve sahraları çeşit çeşit maymunlar, şebekler, sadanlar ve zankalalar tutmuştu. Her biri birer çeşit maskaralık edip ağaçlarda bizi seyredip kimi ah ah, kimi kah kah, kimi vah vah diye takla atıp sıçrayıp türlü oyunlar ederlerdi”*.¹⁰

Evliya Çelebi deneyimlediği kimi coğrafi ve kentsel mekânlarda bulunduğu yerin isminin kökenine dair öznel kurgu önerilerinde bulunur. Bir bakıma bireysel etimolojisini oluşturan Evliya Çelebi, bu şekilde mekâna atfettiği sosyo-kültürel, politik ve tarihi değeri betimler. Robert Dankoff Seyahatnâme’de sunulan bilgilerin azımsanmayacak bir kısmının Evliya’nın muhayyilesinden, yaratıcı ve kurmacaya yönelik edebiyat gücünden kaynaklandığını belirtir.¹¹ Evliya Çelebi’nin dil dünyası aracılığıyla önerdiği mekân adlandırmaları, özelde Evliya Çelebi’nin bakış açısını ve algı dünyasını, geneldeyse parçası olduğu Osmanlı düşünce yapısını temsil eder. Evliya Çelebi, Seyahatnâme’nin birçok bölümünde dil ile dilediği gibi oynayarak özgün semantik ve sentaktik önerilerde bulunur. Evliya Çelebi’nin önerdiği dönüştürme ve değiştirme, kent belleğini zenginleştiren, yeni anlam olasılıkları sunan, dil bağlamında gerçekleştirilen düşünsel eylemlerdir. Öznel yorumlamalar aracılığıyla önerilen adlandırmalar nihayetinde mekânın isimlendirilmesine dair etimolojiler oluşturur. Halk etimolojisi aracılığıyla anlamı bilinmeyen sözcükler, anlamı bilinenlerle eşleştirilir ve alternatifler sunulur. Kaynak dile ait, anlamı bilinmeyen sözcükler, yerel dilin ses ve yapı elemanlarıyla anlaşılır hale getirilir.¹² Evliya Çelebi’nin etimoloji aracılığıyla önerdiği yeni adlandırmalar, zaman içerisinde folklorik bilgi özelliği kazanmakla beraber mekâna dair alternatif temsiller sunar.

Evliya Çelebi’nin Gelibolu’ya dair aktardığı, kentin isimlendirilmesiyle ilgili bilgi, rivayetlere ve Evliya Çelebi’nin anlam dünyasına dayanır. Etimolojik olarak Yunanca kökenli, güzel şehir anlamına gelen *Galli-polis*, Osmanlı İmparatorluğu yönetimine geçtikten sonra, zaman içerisinde Gelibolu halini alır. Evliya Çelebi kentin Osmanlı dışı tarihi niteliğini göz ardı ederek, dil dünyasına özgü adlandırmalarda bulunur: *“Daha sonra 758 [1357] tarihinde Sultan Orhan Gazi oğlu Gazi Süleyman Paşa ilk defa Rumeli’nde İpsala Kalesi’ni feth eder. Sonra bu File Purgaz’ı feth ederken yürüyüş mahallinde “Gele bol mala” diye feryat edip gaziler birbirini cenge teşvik ederler. Fetihden sonra ismine “Gele bol mala” dediler. Meşhur galat yaygınlaşıp sözü hafifleterek Gelibolu derler. Bazıları “Kilibol”dan bozulma derler, ama Muhammediyye sahibi Şehrengîz’inde “Gülü bol”dan bozmadır, demişler. Bazıları sağır kâf ile “Gili bol”, yani çamuru boldan bozmadır, demişler. Sözü kısası hâlen günümüzde halk arasında Gelibolu adıyla meşhur bir sâlihler yurdu, eski şehirdir ki tarihi “Bismillahirrahmânirrahîm”dir demişler”*.¹³ Benzer bir durum Marmaris şehrinin etimolojisi için de geçerlidir. Bizans döneminde Mermer-şehri ismiyle kurulan şehir, mermer yatakları sebebiyle bu adı alır. Evliya Çelebi ise önerdiği kurmaca özelinde şehre bambaşka bir bağlamda adlandırma önerisinde bulunur: *“Daha sonra Süleyman Han saadetle gelip Rodos’a geçerken bu kaleyi gezip mimara hitaben “Ya mimar, bu kale azdır” demiştir. “Mimar azdır” diye diye bozulmuş şekliyle Marmaris derler. İsim sebebi odur”*.¹⁴ Günümüzde Anadolu’da bulunan kent monografileri

incelendiğinde Evliya Çelebi'nin gerek rivayete dayalı gerek kendi kurmacalaştırdığı isimlendirme alternatiflerine sıkça rastlanır. Evliya Çelebi'nin logosferik mekânlarının kimilerinin günümüzde gerçekmiş gibi alımlanma hali; bu topraklarda yaşayan bizlerin de kültürel gerçekliği halen ne kadar önemsedüğümüzün bir işareti olarak yorumlanabilir.¹⁵

Evliya'ya inanmak

Seyahatnâme'de aktarılan mekânsal anlatılar, Evliya Çelebi'nin görüp yaşadıkları kadar görmek istediklerini de barındırır. Metin olarak ele alındığında Seyahatnâme, Evliya Çelebi'nin yorumlamalarının temsil aracını oluşturur. Seyahatnâme aracılığıyla aktarılan mekân; mekânın kavramsallaştırılmış hali olarak tanımlanabilecek mekânsal olanı betimler. Metin olarak ele alındığında Seyahatnâme'de aktarılan mekânsal anlatılar, Evliya Çelebi'nin mekânları durumundadır. Okur konumundaki özne, metni her okuduğunda Evliya Çelebi'nin mekânsal deneyimine ortak olur, seyahatine eşlik eder ve okumuş olduğu metni kendi bireysel deneyimi haline getirir. Onca yıl süren seyahat süreci ve mekânsal deneyim; Evliya Çelebi'nin öngördüğü dil, üslup ve edebi kurgu aracılığıyla binlerce sayfalık büyük bir metin haline dönüşür. Seyahatnâme, aynı zamanda 17.yy'da yaşamış bir Osmanlı aydınının mekâna, mekânda gerçekleştirilen gündelik yaşam pratiklerine, mekânın fiziki ve sosyo-kültürel niteliklerine dair bakış açısını yansıtır. Evliya Çelebi'nin, kimi sadece dil dünyasında varolan mekânları, birer kültürel gerçeklik olarak değerlendirilmekle beraber özgün üslup ve edebi gücünü de belirginleştirir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın; "*Ben Evliya Çelebi'yi tenkit etmek için değil, ona inanmak için okurum ve bu yüzden de daima kârlı çıkarım*"¹⁶ yargısı, günümüzden yaklaşık 3 yüzyıl evvel kaleme alınmış olan Seyahatnâme'yi nasıl değerlendirmemiz gerektiğine dair en ufuk açıcı yorum olarak görülebilir.

Ozan ÖZTEPE

NOTLAR

1 Nuran Tezcan, *kılden kâle* tabirini; laftan söze, sözden şekle olarak tercüme eder. (Tezcan, N., 2019. *Seyyâhın Kitabı*, YKY, İst.)

2 Evliya Çelebi okuyucuya sık sık, lafı gereksiz yere uzatarak metni uzun bir tomar haline getirmeden, deneyimlerini aktarmaya cüret edeceğini anımsatır. Öncelikli görevi, deneyimini ve edindiği bilgileri aktarmak olan Evliya Çelebi, sözlü kültüre dair anlatı kalıplarını metinleştirerek üslubunun bir parçası haline getirir. Yazar sıfatıyla deneyimini metin haline dönüştürmesini ise *kalemle anlatmak* şeklinde açıklar.

3 YKY tarafından 1996 - 2007 yılları arasında Seyahatnâme'nin güvenilir tam metni Latin harfleri ile yayınlanmıştır. 2003-2011 tarihleri arasında ise yine YKY tarafından Seyahatnâme'nin güvenilir tam metni günümüz Türkçesiyle yayınlanmıştır. Seyahatnâme'ye dair bu *uyku* ya da *unutma* hali birçok sebep ile ilişkilendirilebilir; Evliya Çelebi'nin kimi zaman Osmanlı padişahlarını ve yöneticilerini eleştirmesi, Seyahatnâme'de zaman zaman gözlemlenen mitolojik ya da kurmaca anlatılara karşı metne karşı güvensizlik, üslup açısından dönemin diğer eserlerinden ayrıksı hali sonucu sınıflandırılmama durumu vb.

4 Kuban, D., 1984. "Geleneksel Türk Kültürü", *Boyut Plastik Sanatlar Dergisi*, 3/21, Mart 1984, s:33.

5 Yavuz, H., 2013. *Evliya Çelebi'nin Dünyası*, MEDAM, İst., s:144.

6 Ong, W., 2014. *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Metis Yayınları, İst., s:19.

7 Portzamparc, C. ve Sollers, P., 2010. *Bir Mimar ile Bir Yazar Tartışıyor: Görmek ve Yazmak*, Çev: Cem İleri, YKY, İst., s:65.

8 Breton, D. L., 2019. *Yürümeye Övgü*, Çev: İsmail Yerguz, Sel Yayıncılık, İst., s:56.

9 Robert Dankoff, Evliya Çelebi'nin *-istân* eki ile oluşturduğu kelimeleri kimi zaman *-listân* veya *-istâne* biçimlerinde de türettiğini belirtir. (Dankoff, R., 2013. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, Çev: Semih Tezcan, YKY, İst., s:18.)

- 10 Evliya Çelebi, 2011. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz: Seyit Ali Kahraman), 10.Kitap, Cilt:2, YKY, İst, s:1003.
- 11 Dankoff, R., 2013. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, Çev: Semih Tezcan, YKY, İst., s:39.
- 12 Akar, A., 2012. “Yer Adları Bilimi Bakımından Evliya Çelebi Seyahatnâmesi”, *Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri*, Haz: Yusuf Akçay, İstanbul Gelişim Üniversitesi, s:21.
- 13 Evliya Çelebi, 2010. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz: Seyit Ali Kahraman), 5.Kitap, Cilt:2, YKY, İst., s:422.
- 14 Evliya Çelebi, 2010. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz: Seyit Ali Kahraman), 9.Kitap, Cilt:1, YKY, İst., s:252.
- 15 Logosferik mekân kategorisinde değerlendirilmese de, Evliya Çelebi'nin kurmacalaştırmalarından belki de en meşhur olanı ve bugün hâlâ birçoğumuzun gerçekten yaşamış olduğuna inandığı Hezarfen Ahmet Çelebi'dir.
- 16 Tanpınar, A. H., 2011. *Beş Şehir*, Dergâh Yayınları, İst.